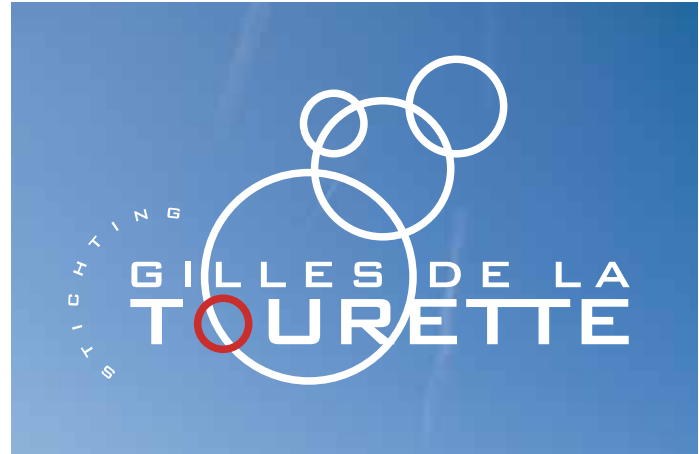

**Een kind met het
syndroom van Gilles de la
Tourette op school**

Informatie voor leerkrachten

Inhoud

Inleiding	3	3.3 Andere aandachtsgebieden	21
1 Wat is het syndroom van Gilles de la Tourette?	4	<i>Spanning</i>	21
1.1 Tics en intensiteit	4	<i>Werktempo</i>	22
1.2 Bijkomende symptomen	6	<i>Huiswerk</i>	22
1.3 Beloop	7	<i>Plannen en organiseren</i>	22
1.4 Diagnose	8	<i>Sterke punten</i>	22
1.5 Behandeling	9	3.4 Algemene aanpassingen	23
2 Een kind met Tourette op school: wat merkt u hiervan? 11	11	<i>Positieve benadering</i>	23
2.1 Tics in de klas	11	<i>Regels en grenzen</i>	23
2.2 Bijkomende kenmerken	12	<i>Structuur en voorspelbaarheid</i>	24
2.3 Andere aandachtsgebieden	14	<i>Plek in de klas</i>	24
2.4 Tourette en klasgenoten	16	3.5 Belangrijke tips	26
3 Wat kunt u doen? 17	17	<i>Teamwork met ouders, hulpverleners en school</i>	26
3.1 Wat te doen met tics?	18	<i>Intelligentie</i>	26
3.2 Omgaan met de andere kenmerken	18	<i>Naar het voortgezet onderwijs</i>	27
<i>Aandachts- en werkhoudingsproblemen</i>	18	3.6 Relatie met klasgenoten	28
<i>Hyperactiviteit</i>	19	Meer weten? 29	
<i>Dwang en drang</i>	19	Over Stichting Gilles de la Tourette 30	
<i>Gedragsproblematiek</i>	21	Checklist aanpassingen in de klas 31	
<i>Fijne motoriek</i>	21	Termen en afkortingen 34	
		Colofon 35	

Inleiding

Leerkrachten werken dagelijks met een groep unieke leerlingen, die zij steeds beter leren kennen. Sommige leerlingen hebben leer- of gedragsproblemen, die invloed hebben op de ontwikkeling van het kind en op de groep als geheel. Hoewel leerkrachten meestal goed op de hoogte zijn van bekende aandoeningen als ADHD en autisme, is het syndroom van Gilles de la Tourette vaak niet of nauwelijks bekend. En dat is jammer, want onbegrip kan gemakkelijk tot misverstanden leiden en staat een optimale begeleiding in de weg. Deze brochure is geschreven voor iedereen die leerlingen begeleidt en meer wil weten over het omgaan met een kind met dit syndroom. Hoewel de brochure is gericht aan leerkrachten, kan deze ook voor ouders nuttig zijn bij de begeleiding van hun kind.

Na het beschrijven van de algemene kenmerken van Tourette en wat u hiervan kunt merken in de klas, komen aanpassingen aan bod, waarvan bekend is dat ze leerlingen met Tourette kunnen helpen. Achterin de brochure

vindt u een checklist waarin deze nogmaals in het kort op een rijtje zijn gezet. De beschrijvingen en adviezen zijn afgestemd op de begeleiding van leerlingen in het basisonderwijs en de eerste drie jaren van het voortgezet onderwijs. Voor de begeleiding van oudere leerlingen verwijzen wij u naar onze brochure voor volwassenen. Voor het leesgemak worden in deze brochure de termen 'leerkracht' en 'klas' gebruikt, daar waar u ook 'begeleider' en 'groep' kunt lezen. Om dezelfde reden duiden wij een leerling aan met 'hij', waar 'hij of zij' wordt bedoeld.

Daarnaast willen wij u graag attent maken op onze website www.tourette.nl. Hierop vindt u meer informatie over het syndroom van Gilles de la Tourette en de activiteiten van onze stichting. Wij hopen dat u na het lezen van deze brochure handvatten heeft gekregen voor een goede signalering en begeleiding. Voor een kind met het syndroom van Gilles de la Tourette kan dit een wereld van verschil maken.

1. Wat is het syndroom van Gilles de la Tourette?

Het syndroom van Gilles de la Tourette, of kortweg 'Tourette', is een neuropsychiatrische aandoening, die wordt gekenmerkt door tics. Tics zijn plotselinge, snelle, niet-ritmische en terugkerende bewegingen of geluiden. Ze worden onvrijwillig en zonder duidelijk doel gemaakt. Er bestaan verschillende ticstoornissen. Sommige kinderen hebben tijdelijke tics, die tics houden dan minder dan een jaar lang aan. Andere kinderen hebben last van een enkele chronische tic, bijvoorbeeld alleen oogknipperen. Bij Tourette hebben kinderen langer dan een jaar last van zowel bewegingstics (motorische tics) als geluidstics (vocale tics).

In principe kan elke beweging en elk geluid dat het menselijk lichaam kan maken een tic worden. Tics kunnen variëren van simpele enkelvoudige tics, zoals oogknipperen, tot complexe samengestelde tics waarbij meerdere spiergroepen zijn betrokken, zoals huppelpasjes. Vooral de complexe tics kunnen op anderen overkomen als opzettelijk gedrag, maar zijn dit niet.

Niet ieder kind met een tic heeft Tourette. Veel kinderen in de basisschoolleeftijd hebben wel eens een tic. Deze tijdelijke tics komen naar schatting voor bij 10 tot 20 procent van alle schoolgaande kinderen en gaan vanzelf weer over. Chronische motorische of vocale tics komen voor bij 3 tot 4 procent en Tourette bij ongeveer 1 procent van alle kinderen. Dit betekent dat per drie of vier schoolklassen gemiddeld één leerling Tourette heeft. Bij jongens komt het ongeveer drie keer vaker voor dan bij meisjes.

1.1 TICS EN INTENSITEIT

Tourette is eigenlijk nooit hetzelfde. Wanneer de ene tic is verdwenen, komt er vaak weer een andere voor in de plaats. Ook het aantal tics en de intensiteit ervan kunnen erg wisselen. Tics nemen vaak toe en af, als in een golfbeweging. Tussendoor kunnen er ook ticvrije periodes voorkomen. Hierdoor lijkt het soms alsof een kind 'er overheen gegroeid' is, maar komen de tics in een volgende periode toch weer terug. Vaak zijn tics milder wanneer een kind zich concentreert of bezig is met een activiteit, zoals sport. Spanning, opwinding of vermoeidheid kunnen tics verergeren, maar ook bij ontspanning, bijvoorbeeld tijdens het tv-kijken na een drukke schooldag, kunnen ze 'loskomen'. Toch worden verergeringen niet altijd veroorzaakt door (ontlading van) spanningen; het komen en gaan van tics hoort bij het natuurlijke verloop van Tourette.

Voorbeelden van enkele veel voorkomende tics

	Motorische tics	Vocale tics
Enkelvoudig	<ul style="list-style-type: none"> Oogknipperen Rollen of wegdraaien met de ogen Grimassen trekken Optrekken van de neus Tong uitsteken Opensperren van de mond Trekken met de schouder Armzwaaien Knikken of zwaaien met het hoofd Buik aanspannen Tikken met de voet of vingers 	<ul style="list-style-type: none"> Keelschrapen Kuchen Spugen Snuiven Gillen Blaffen Knorren Grommen Klakken met de tong Fluiten Eenlettergrepige tonen zoals 'uuh'
Complex	<ul style="list-style-type: none"> Huppelen Rondje draaien Buigen en strekken Betasten van objecten of mensen Kussen Likken Knijpen Copropraxie (maken van obscene gebaren) Echopraxie (nadoen van bewegingen van anderen) 	<ul style="list-style-type: none"> Dierengeluiden Fluisteren Complexe ademhalingspatronen Uitdrukkingen als: 'Oké', 'Oh, man', 'Hee, hee' Bijzondere spraak, bijvoorbeeld wat betreft accent, volume, snelheid, intonatie, ritme Coprolalie (uiten van ongepaste woorden, zoals scheldwoorden, seksuele of racistische taal) Palilalie (herhalen van eigen woorden, zinnen of delen daarvan) Echolalie (herhalen van woorden of zinnen van anderen)

**Tourette is bij ieder kind anders.
Had u al een leerling met Tourette
in de klas, dan herkent u de tics van
een tweede leerling mogelijk niet als
behorende tot hetzelfde syndroom.**

Daarnaast zijn er grote individuele verschillen. Sommige kinderen met Tourette hebben slechts milde, voornamelijk enkelvoudige tics, terwijl andere kinderen ernstige en complexe tics hebben die hen erg hinderen. Niet ieder kind met milde tics ontwikkelt ernstige tics. Ook is het een misvatting dat ieder kind met Tourette last heeft van coprolalie (het roepen van ongepaste woorden), dit komt slechts voor bij 14 tot 20 procent. Tourette is dus bij ieder kind anders. Als leerkracht kan dit lastig zijn bij de herkenning. Had u al een leerling met Tourette in de klas, dan herkent u de tics van een tweede leerling mogelijk niet als behorende bij hetzelfde syndroom.

Tics worden nooit met opzet uitgevoerd. Een kind wil niet ticcen, maar zijn lichaam zegt hem dat het moet. Veel kinderen met Tourette voelen een onprettige sensatie, een soort kriebel,

bij het begin van de tic. Het kind krijgt een sterke drang om de tic uit te voeren, omdat dit het nare gevoel verlicht. Het is te vergelijken met het willen krabben bij het hebben van jeuk, dit is bijna niet te weerstaan. Kinderen kunnen hun tics soms voor een korte of langere tijd onderdrukken of inhouden, bijvoorbeeld tijdens een toets of een voorstelling, waarbij tics erg onwenselijk zijn. Vaak bouwt de spanning zich echter op en kunnen de tics na afloop versterkt terugkomen. Meestal gebeurt dit pas wanneer het kind thuiskomt na een lange schooldag. Het onderdrukken van tics kan geestelijk erg vermoeiend zijn.

1.2 BIJKOMENDE SYMPTOMEN

Veel kinderen met Tourette, zo'n 79 procent van hen, hebben naast hun tics ook andere symptomen. Deze kunnen zelfs meer hinder en beperkingen opleveren dan de tics zelf. AD(H)D (Attention Deficit Hyperactivity Disorder) komt veel voor in combinatie met Tourette, namelijk bij zo'n 60 procent. Hierbij hebben kinderen vooral last van aandachtsproblemen en hyperactiviteit. Ook impulsief gedrag en moeite hebben met plannen horen bij de kenmerken van ADHD.

Tourette gaat daarnaast vaak samen met dwang- en drangverschijnselen. Deze ontstaan vaak wat later dan de tics, meestal rond de leeftijd van tien jaar. Dwanghandelingen komen voort uit angstgevoelens of obsessieve gedachten. Ze worden uitgevoerd om deze gevoelens en gedachten te verminderen. Dit

‘Voor een kind met Tourette is het heel belangrijk een leerkracht te hebben die kennis heeft van deze aandoening en beseft hoe complex het kan zijn. Dit is nodig om het kind te begrijpen en de juiste aanpak te kiezen. Wij hebben de school geïnformeerd over wat Tourette is en wat het voor onze zoon betekent. Ook heeft onze zoon in de klas een spreekbeurt gegeven. Hierdoor is er altijd veel begrip voor hem geweest van zowel leerkrachten als klasgenoten. Samen met de leerkracht en onze zoon hebben we gekeken naar wat hij nodig had en of dat mogelijk was. Veel van de aanpassingen bleken succesvol, al was er soms veel geduld en doorzettingsvermogen van alle betrokkenen voor nodig.’ (ouder van een middelbare scholier met Tourette)

---

wordt ook wel OCD (Obsessive Compulsive Disorder) genoemd en komt voor bij ongeveer 40 procent van de kinderen met Tourette. Dranghandelingen of -gedachten komen niet voort uit angst of obsessie. Hierbij is er een sterke drang om bepaalde doelloze handelingen uit te voeren, zoals het steeds weer moeten aanraken van mensen en dingen, of het telkens weer moeten tellen van straatstenen. Dranggedachten worden ook wel ‘gedachtentics’ genoemd. Tourette gaat vooral samen met drangverschijnselen en minder met dwang. Complexe tics en dranghandelingen zijn soms moeilijk van elkaar te onderscheiden.

Niet altijd wordt aan de diagnostische criteria van ADHD of OCD voldaan, maar vaak zijn er wel duidelijke symptomen

hiervan naast Tourette aanwezig. Andere problemen die vaak met Tourette samengaan zijn woedecontroleproblemen, slaapproblemen, leerstoornissen, stemmingsstoornissen (zoals depressie), angststoornissen, agressieve gedragsstoornissen (zoals ODD of CD), impulsief gedrag, zelfverwonding en autisme spectrum stoornissen (ASS). Ook stotteren komt vaker voor, evenals een overgevoeligheid voor bepaalde sensaties, zoals hitte, geuren, aanraking, etiketjes in kleding of structuren in voedsel. Soms is het onduidelijk of de problemen bij Tourette horen, naast Tourette bestaan of dat zij het gevolg zijn van Tourette. Depressiviteit kan bijvoorbeeld ook ontstaan door sociale problemen als gevolg van de tics, zoals pesterijen of uitsluiting. Achterin deze brochure worden de hier gebruikte afkortingen kort toegelicht.

1.3 BELOOP

Tourette begint meestal rond het 5e of 6e levensjaar met enkelvoudige, motorische tics. In veel gevallen is dit het knippen met de ogen of bewegingen met de neus of mond. Vaak zijn jonge kinderen zich nog niet bewust van de tics. Later komen er vocale tics bij en worden de tics meestal complexer van aard. De tics zijn vaak het sterkst aanwezig tussen het 8e en 12e levensjaar, kinderen worden zich dan ook bewuster van de tics en de sensaties die eraan vooraf gaan. Bij zo’n 80 procent van de kinderen nemen de tics gedurende de adolescentie

Wanneer moeten leerkracht en ouders met elkaar in gesprek?

Tics zijn op zichzelf geen reden om aan de bel te trekken. Sommige kinderen hebben er nauwelijks last van of hebben slechts tijdelijke tics. Heeft een leerling wel last van zijn tics of gedragsproblemen, dan is het verstandig dat ouders en leerkracht dit met elkaar bespreken. Wat een leerling op school laat zien, kan namelijk erg verschillen van wat hij thuis laat zien. Mogelijk doet een leerling op school veel moeite om tics en andere klachten te onderdrukken en merkt u als leerkracht niet wat de ernst hiervan is. Ouders kunnen u inlichten over de klachten die het kind thuis heeft en op welke manier deze

invloed kunnen hebben op zijn functioneren op school. Ook kunnen zij u op de hoogte stellen van een diagnose en eventuele behandeling. Als leerkracht kunt u leer- en concentratieproblemen opmerken, maar ook pesterijen en onzekerheid in de groep. Als u van elkaars bevindingen op de hoogte bent, ontstaat er een completer beeld van de klachten en kunt u samen op zoek gaan naar eventuele aanpassingen, die in hoofdstuk 3 worden beschreven.

---

weer af. Rond het 18e jaar kunnen de tics zoveel in hevigheid en aantal zijn afgenomen, dat ze niet meer storend zijn. De bijkomende problemen blijven vaak wel tot in de volwassen leeftijd aanwezig. Bij een kleine groep blijven ook de tics onverminderd bestaan. Het beloop is vooraf niet te voorspellen. De precieze oorzaak van Tourette is onbekend. Wel zijn er aanwijzingen dat er erfelijke- en omgevingsfactoren meespelen en dat infecties mogelijk invloed hebben.

1.4 DIAGNOSE

Tourette is relatief onbekend en de tics worden vaak niet als zodanig herkend. Hierdoor kunnen veel misverstanden ontstaan. Bij leerkrachten en klasgenoten kunnen tics soms

overkomen als opzettelijk storend gedrag. Zo kan het tikken met een voet of het aanraken van een andere leerling gaan irriteren, zeker wanneer het kind hier na een waarschuwing niet mee ophoudt. Maar ook voor ouders is niet altijd meteen duidelijk wat er aan de hand is. Zij zijn bijvoorbeeld al met hun kind bij een oogarts geweest voordat de klachten worden herkend als oogtics. Tics kunnen bovendien zowel op school als in een behandelkamer tijdelijk onderdrukt worden. Vaak worden andere stoornissen wel gediagnosticeerd en worden de tics als bijkomend en minder belangrijk gezien. Een diagnose Tourette ontbreekt in die gevallen vaak, wat de begeleiding en behandeling meestal niet ten goede komt.

De diagnose Tourette zal vaak gesteld worden door een (kin-

der)psychiater, -neuroloog, GZ- of klinisch psycholoog, die ervaring heeft met het beeld en verloop van Tourette. De diagnose wordt gesteld als aan de volgende criteria wordt voldaan:

- Het kind heeft twee of meer motorische tics en één of meer vocale tics (gehad), hoewel niet noodzakelijkerwijs gelijktijdig
- De tics kunnen toe- en afnemen in aantal, maar komen langer dan 1 jaar voor

Wat Tourette NIET is:

- Tourette is geen scheldziekte
Schelden en vloeken (coprolalie) komt bij slechts 14 tot 20 procent van de kinderen met Tourette voor. Andere tics, zoals oogknipperen, komen veel vaker voor.
- Tourette is geen nervositeit
Een kind met Tourette is niet gewoon een ‘zenuwachtig type’.
- Tourette is geen baldadigheid
Tics worden niet met opzet uitgevoerd, ook al zijn er perioden dat ze minder vaak voorkomen of momenten dat ze onderdrukt kunnen worden. Een kind wil niet, maar het moet ticcen.
- Tourette heeft geen invloed op intelligentie
Een kind met Tourette is niet minder begaafd dan anderen, ook al kunnen zijn schoolprestaties er wel onder lijden.

- De tics zijn begonnen voor de leeftijd van 18 jaar
- De tics zijn niet het gevolg van een lichamelijke aandoening of het gebruik van middelen, zoals drugs

In onze andere brochures vindt u meer algemene informatie over het syndroom van Gilles de la Tourette. Kijk hiervoor op de webshop van onze website www.tourette.nl.

1.5 BEHANDELING

Bij veel kinderen met Tourette zijn de tics mild en niet al te storend. Het kan dan voor het kind en de ouders voldoende zijn om te weten waar de tics vandaan komen en wat de kenmerken zijn van Tourette. Niet altijd is voorlichting toereikend. Tics en bijkomende verschijnselen kunnen storend zijn als ze pijn, schaamte, eenzaamheid of conflicten met zich meebrengen. Ook kunnen ze normale handelingen in de weg staan en het leren bemoeilijken. Als Tourette de normale ontwikkeling van een kind verstoort of het dagelijks functioneren belemmert, zal de specialist met de ouders en het kind op zoek gaan naar een geschikte behandeling.

Behandeling kan zorgen voor verbetering, maar niet voor genezing. De beste behandeling bestaat echter niet. Niet alleen omdat Tourette bij iedereen weer anders is, maar ook omdat er verschillen zijn in voorkeuren, effecten en bijverschijnselen. Bovendien kunnen bijkomende problemen, zoals hyperactiviteit of dwanghandelingen storender zijn dan de tics zelf en kan

de behandeling hierop worden afgestemd. De behandeling van het ene kind met Tourette kan daardoor erg verschillen van die van een ander kind.

Er bestaan verschillende vormen van behandeling voor een kind met Tourette. Als er hulp nodig is om de tics te verminderen of er beter mee om te leren gaan, wordt bij kinderen vaak eerst gedragstherapie toegepast. Een groot voordeel van gedragstherapie is dat er niet of nauwelijks bijwerkingen optreden. Een nadeel kan zijn dat niet alle instellingen deze behandeling aanbieden, soms moeten ouders ver rijden voor de therapie. Ook is het intensief en tijdrovend en moet er geregeld geoefend worden.

Naast gedragstherapie kan er gekozen worden voor een behandeling met medicatie of een combinatie van gedragstherapie en medicatie. Medicijnen kunnen bijwerkingen geven, zoals sufheid, slaperigheid en gewichtstoename, zeker wanneer er in het begin van de therapie nog gezocht wordt naar een juiste dosering. Er is geen medicijn dat speciaal is ontwikkeld voor Tourette en de tics verdwijnen bijna nooit helemaal. Bij enkelvoudige tics waarbij één spiergroep is betrokken wordt soms voor een behandeling met botuline toxine (Botox®) gekozen. Hierbij wordt deze stof ingespoten in de betreffende spier, waardoor deze minder actief wordt en de tics afnemen.

Sommige kinderen worden behandeld met neurofeedback of alternatieve therapieën zoals homeopathie of een dieet. Voor meer informatie over deze behandelingen verwijzen wij naar onze brochure 'Behandeling van het syndroom van Gilles de la Tourette' of onze website www.tourette.nl.

2. Een kind met Tourette op school: wat merkt u hiervan?

Leerlingen met Tourette zijn net zo verschillend als de tics zelf. De een heeft weinig hinder van de tics, redt zich prima in de klas en maakt goede vorderingen. Voor de ander kunnen de tics en andere kenmerken een goede ontwikkeling in de weg staan. Zo'n 23 procent van de kinderen met Tourette heeft leerproblemen. In dit hoofdstuk bespreken we wat u kunt verwachten wanneer u een leerling met Tourette in de klas heeft, waarbij we u vragen de grote individuele verschillen steeds in gedachten te houden.

2.1 TICS IN DE KLAS

Motorische tics zijn in de klas vooral lastig voor de leerling zelf. Door het steeds knipperen of draaien met de ogen of schudden met het hoofd kan hij zich soms moeilijk richten op geschreven tekst of beeldmateriaal. Ook kunnen tics het voor een leerling lastig maken om zich te concentreren op de les. Motorische tics aan de hand of arm kunnen het schrijven bemoeilijken.

Vocale tics kunnen zelfs voor de meest begripvolle groep een

last zijn. Herhaalde keel-, sis- of tonggeluiden kunnen de rust in de klas verstoren. Een leerling met complexe vocale tics kan tijdens de les of in een gesprek zonder waarschuwing kreten slaken. De woorden hebben dan niets te maken met het onderwerp van gesprek of met zijn gevoelens voor anderen. Voor de leerling zelf kan dit erg beschamend zijn.

Veel, meestal oudere, leerlingen kunnen hun tics een tijdje onderdrukken. Ook vinden ze manieren om tics te verbergen of te vermommen. Zo kan een leerling met een zwaaitic met het hoofd net doen of hij zijn haar goed doet. Het verbergen en onderdrukken kost erg veel energie, leidt de aandacht af en zorgt vaak voor spierpijn of spanningshoofdpijn. Aan het eind van de schooldag is zo'n leerling vaak bekap. Wat u als leerkracht niet ziet, is dat dit kind thuis vaak 'losgaat' en zijn tics de vrije loop laat. Geeft u huiswerk op, houd er dan rekening mee dat dit voor een leerling met tics een extra belasting betekent, ook al lijkt hij op school bijna tic-vrij te zijn.

Wat u als leerkracht niet ziet, is dat dit kind thuis vaak 'losgaat' en zijn tics de vrije loop laat.

2.2 BIJKOMENDE KENMERKEN

Aandachts- en werkhoudingsproblemen

Leerlingen met Tourette hebben, zeker bij bijkomende ADHD of symptomen daarvan, vaak moeite met het reguleren van de aandacht. Het is voor hen lastig de aandacht te focussen op een opdracht of les, maar nog moeilijker is het om deze aandacht lang vast te houden en geconcentreerd door te werken. Ook dwang- en drangverschijnselen kunnen de concentratie bemoeilijken. Net als met tics, hebben ook aandachtsproblemen een wisselend verloop. Kan een leerling op dinsdag twintig minuten achter elkaar geconcentreerd werken, dan is het niet gezegd dat hij dat ook op woensdag kan. Wel is het zo dat in drukke perioden, waarin het kind ook veel tics heeft, te

verwachten is dat het zich minder goed zal kunnen concentreren. Leerlingen met Tourette kunnen tevens afgeleid worden door het onderdrukken van de tics of het gevoel dat soms aan de tic vooraf gaat.

'De leerkracht denkt dat er weinig aan de hand is omdat onze dochter nauwelijks tics heeft in de klas. Hij weet niet dat ze zich niet kan concentreren op haar schoolwerk omdat ze al haar energie steekt in het onderdrukken van tics.' (moeder van een basisschoolleerling)

Leerlingen met Tourette zijn vaak gevoeliger voor prikkels om hen heen. Ze zien elke beweging binnen de klas en buiten, horen elk geluid en ruiken elke geur. Het kan dan moeilijk zijn ook nog op de leerkracht te letten. Door hun impulsiviteit hebben ze moeite om hun aandacht op de leerstof te richten en de rest van de prikkels te negeren. Ze letten en reageren dus op alles tegelijk. Het uitstellen van een vraag of wachten met reageren tot de ander is uitgesproken, is erg moeilijk voor hen. Ten slotte kunnen aandachtsproblemen ook het gevolg zijn van (in)slaapproblemen of bijwerkingen van medicijnen.

Hyperactiviteit

Leerlingen met Tourette hebben vaker moeite met stilzitten en rustig werken. Afgezien van tics is er vaak een lichamelijke onrust aanwezig. Dit kan zich uiten in veelvuldig friemelen, draaien of wiebelen. Een schooldag kan voor hen een grote opgave zijn vanwege een grotere behoefte aan lichamelijke beweging.

Dwang en drang

Kinderen met Tourette kunnen extreem rigide zijn in hun denken en doen. Ze blijven bijvoorbeeld hangen in een gedachte, emotie of handeling en hebben veel moeite om dit te stoppen. Dwang- en drangverschijnselen kunnen zich in de klas uiten in het moeten aanraken van dingen of mensen. Ook voortdurend moeten tellen komt regelmatig voor. Tijdens het lezen moet het kind bijvoorbeeld tellen hoe vaak de letter 'o' op de bladzijde voorkomt, of hoeveel gaatjes er in het ringbandpapier zitten. Het kind lijkt dan wel te werken, maar doet het niet. Leerlingen met Tourette zijn vaak sterk gericht op symmetrie en exactheid. Ze willen soms iets net zo lang opnieuw uitvoeren totdat het 'precies goed' voelt. Dit kan een probleem zijn bij het schrijven of tekenen. Ook kan het lastig voor hen zijn om hun gedachten te ordenen. Hierdoor kunnen zij geheugenproblemen hebben of moeite om een duidelijk verhaal te vertellen.

Gedragsproblematiek

Leerlingen met Tourette kunnen zich gemakkelijk gefrusteerd voelen in hun pogingen zich 'normaal' te gedragen. Ze willen zich wel beheersen en aan de regels houden, maar zijn hier vaak niet toe in staat. Hierdoor kunnen ze zich verward, angstig, beschaamd, onbegrepen, eenzaam of onzeker voelen. Het gevoel van eigenwaarde van deze leerlingen is vaak kwetsbaar. Sommige kinderen hebben veel moeite met het spreken voor een groep of hardop lezen. Soms ontstaan er gedragsproblemen.

'Wat ik lastig vind aan Tourette is dat het zo'n complexe stoornis is. Het gaat vaak samen met andere stoornissen en problemen. Daar ben je je als leerkracht onvoldoende bewust van. Het heeft lang geduurd voordat ik me realiseerde welke impact Tourette op mijn leerling en zijn omgeving had. Probeer je maar eens voor te stellen hoe het is voor een kind dat slecht slaapt, zich moeilijk kan concentreren, zich voortdurend zit in te houden en door anderen wordt uitgelachen. Voor het kind zal het een grote steun zijn te weten dat zijn leerkracht hem probeert te begrijpen, hem accepteert en waardeert om wie hij is.'
(leerkracht basisonderwijs)

Fijne motoriek

Bij leerlingen met Tourette worden vaker problemen gezien met de visuo-motorische integratie. Dit is de wisselwerking tussen wat een kind ziet en wat het doet. Het waarnemen van letters en vormen wordt hiermee gekoppeld aan de fijne motoriek, bijvoorbeeld bij het natekenen van een afbeelding of overschrijven van het bord of uit een boek. Vooral jongens met Tourette lijken meer moeite te hebben met de fijne motoriek. Het handschrift is vaak een probleem en kan in bepaalde perioden erg moeilijk leesbaar zijn. Motorische tics in de schouder, arm of hand verhinderen bovendien het uitvoeren van vloeiende fijne motorische bewegingen ondanks een normaal ontwikkelde motoriek. Ook netjes werken in het algemeen is voor veel

leerlingen met Tourette moeilijk. Werkstukken zijn vaak slordig, zonder dat dit te maken heeft met gebrek aan inzet.

2.3 ANDERE AANDACHTSGEBIEDEN

Spanning

In aanloop naar een feest of speciale activiteit op school zijn alle leerlingen meestal wat drukker. Bij een leerling met Tourette valt het vaak des te meer op. Er is dan meestal een duidelijke toename van tics en drang te zien. Dit betekent niet dat het kind er niet van kan genieten of beter niet mee zou kunnen doen. Ook plezierige spanning gaat vaak samen met meer tics. Toetssituaties zorgen eveneens voor meer spanning en vaak een tijdelijke toename van de tics. Dit geldt ook voor ongestructureerde en onvoorspelbare situaties, zoals vrije opdrachten buiten het klaslokaal, waarbij de leerling geen overzicht heeft van wat er komen gaat. Daarnaast kunnen leer- of sociale problemen een extra bron van spanning zijn. Sommige kinderen krijgen hierdoor last van buikpijn of hoofdpijn. Bij opdrachten of toetsen kan tijdsdruk voor leerlingen met Tourette tot veel spanning leiden, waar ze soms moeilijk mee om kunnen gaan.

Werktempo

Houd er rekening mee dat leerlingen met Tourette soms meer tijd nodig hebben dan andere leerlingen en dat dit per dag, pe-

Het gevoel van eigenwaarde van deze leerlingen is vaak kwetsbaar.

riode en taak kan verschillen. De tics zelf en de pogingen deze te onderdrukken of camoufleren kunnen de aandacht afleiden. Lezen gaat vaak trager wanneer oogtics toenemen; schrijven wordt bemoeilijkt door tics in de hand of arm. Dranggedachten en –handelingen leiden meestal tot vertraging bij het leren. Zo zorgt het steeds perfect moeten schrijven en uitgummen voor vertraging, net als het tellen van woorden tijdens het lezen. Leerlingen met Tourette hebben vaak meer tijd nodig om zich bepaalde strategieën eigen te maken. Bovendien hebben veel van hen problemen met starten, doorwerken en stoppen van hun werk. Het is niet altijd even eenvoudig om ze te motiveren om aan het werk te gaan en ze aan het werk te houden.

Huiswerk

Houd er rekening mee dat bij het huiswerk dezelfde problemen kunnen spelen als bij het schoolwerk. Daar komt bij dat de leerling na een lange schooldag nogal eens vermoeid is en dan vaak meer tics krijgt. Samen met schrijfproblemen, vermoeidheid of frustratie kan het (af-)maken van het huiswerk een zware klus worden.

Plannen en organiseren

Sommige kinderen hebben moeite met doelgerichte taken zoals plannen en organiseren. Ze raken al snel het overzicht kwijt en voelen zich gemakkelijk overvallen door de hoeveelheid werk. Een les voorbereiden of een taak afmaken verloopt soms moeizaam. Ook kunnen deze kinderen nogal eens huiswerk en spullen kwijtraken of een rommeltje van hun werkplek maken.

Sterke punten

Hoewel Tourette dus best lastig kan zijn bij het leren, kan het volgens sommige deskundigen ook leiden tot enkele vormen van snel gedrag en superieure leervaardigheden. Zo kunnen leerlingen met Tourette vaak veel sneller en heel precies vaste regels toepassen, zoals spellingregels voor de verleden tijd. Ook lijken ze beter te kunnen overschakelen tussen verschillende motorische taakjes en hebben ze vaak een hoge reactiesnelheid. Zo kan een leerling met Tourette soms verrassen met onverwachte prestaties.

2.4 TOURETTE EN KLASGENOTEN

Leerlingen met Tourette proberen zich meestal zo goed mogelijk aan te passen aan de groep. Hoe vervelend de tics ook zijn voor de medeleerlingen en de leerkracht, voor het kind zelf zijn ze meestal nog vervelender. Net als alle andere kinderen wil een kind met Tourette opgaan in de groep; het wil 'gewoon' zijn.

Dat klasgenoten reageren op de tics is pijnlijk, maar ook te begrijpen. Tics lijken vaak op gedrag dat ook met opzet kan worden uitgevoerd, zoals tikken, grommen of napraten. Wanneer dit als opzettelijk storend gedrag wordt opgevat, zal een medeleerling er al snel wat van zeggen. Wat daarbij niet meehelpt, is het veranderlijke beeld van de tics. Klasgenoten kunnen al snel concluderen dat de leerling met Tourette er best mee op kan houden, omdat hij het vorige week ook nog niet deed.

Vocale tics zijn storend in een klas waarin regelmatig in stilte moet worden gewerkt. Sommige tics geven daarbij nog eens gemakkelijk aanleiding tot hilariteit. Ook gedragsproblemen kunnen reacties uitlokken en kunnen het voor een kind lastig maken om aansluiting te vinden bij klasgenoten. Een leerling met Tourette is dan ook sneller het slachtoffer van pestgedrag of afwijzing.

3. Wat kunt u doen?

Voor een leerkracht kan het verwarrend zijn om een leerling met Tourette in de klas te hebben. Wanneer u een leerling ziet schokken, geluidjes hoort maken of met zijn armen ziet zwaaien, krijgt u waarschijnlijk de neiging om er iets van te zeggen of de leerling te willen helpen. Vragen om ermee te stoppen, geeft vaak alleen maar meer spanning. Maar wat kunt u wel doen? Verschillende aanpassingen in de klas blijken gunstig voor de ontwikkeling van leerlingen met Tourette. Wat hiervan in de praktijk te realiseren is, hangt af van vele factoren: uw eigen inzet, de mogelijkheden binnen de school en de voorzieningen vanuit de wetgeving op dit gebied. Dit laatste is erg veranderlijk, het onderwijs in Nederland is de laatste jaren sterk in beweging. Om die reden verwijzen wij u naar onze website www.tourette.nl voor de actuele stand van zaken van wettelijke mogelijkheden voor leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben. Hieronder beschrijven we bij welke specifieke ondersteuning en aanpassingen leerlingen met Tourette gebaat kunnen zijn. Een overzicht daarvan vindt u achterin deze brochure in de vorm van een checklist.

Dit overzicht is echter niet compleet; het is een handreiking. Welke aanpassingen nodig zijn, hangt ook hier weer sterk af van de kenmerken van de leerling in kwestie. Vaak is er een overlap met aanpassingen die bij andere stoornissen nuttig zijn. Probeer altijd uit te gaan van de specifieke symptomen van het kind. In gesprekken met de ouders en de leerling zelf kunt u er wellicht al achter komen waar deze leerling vooral bij gebaat is. Wanneer u besluit een aanpassing in te voeren gedurende een proefperiode, raden wij u aan deze minimaal zes tot acht weken vol te houden. Vanwege het grillige verloop van Tourette kunt u tijdens een kortere periode minder goed bepalen of de prestaties van het kind door de aanpassing verbeteren. Een reëel tijdsplan geeft de aanpassing een betere kans van slagen.

Probeer bij leer- en gedragsproblemen eerst te achterhalen waarom een kind dit probleem heeft. Komt het door tics of door bijkomende kenmerken zoals concentratieproblemen, impulsiviteit of dranggedachten? Misschien spelen bijwerkingen van medicatie een rol. Een gesprek met de ouders en het kind zelf kan u hier inzicht in geven. Deze informatie is van cruciaal belang om het probleem gericht te kunnen aanpakken.

‘Ik ben samen met zijn ouders aan het zoeken en bijstellen.
Na het lezen van informatie over Tourette, oudergesprekken en
veel uitproberen voel ik steeds beter aan wat bij deze leerling zou kunnen werken.’
(leerkracht basisonderwijs)

3.1 WAT TE DOEN MET TICS?

Probeer als leerkracht de tics zoveel mogelijk te negeren. Klasgenoten raken er meestal snel aan gewend. Voor hen heeft u ook een voorbeeldfunctie. Als u er niet op reageert, zullen zij dat ook minder snel doen. Vraag een leerling met Tourette nooit of hij wil stoppen met ticcen. Hierdoor zullen de tics waarschijnlijk versterkt terugkomen door de verhoogde spanning. Vermijd dus opmerkingen als ‘Hou eens op’ of ‘Doe eens even normaal’. Praat ook niet teveel over de tics. Door de aandacht erop te vestigen, kunnen ze eveneens toenemen. Geef de leerling toestemming om even de klas uit te gaan om op de gang of wc te kunnen ‘ticcen’. Spreek af dat hij dit mag doen wanneer hij zelf aanvoelt dat dit nodig is, eventueel met een speciaal teken. Benadruk daarbij dat het geen straf is. Ook is het handig als u juist deze leerling vraagt om iets te halen uit een andere ruimte, zodat hij even de klas uit kan, zijn tics kan laten gaan en tegelijkertijd wat beweging krijgt. Wanneer een kind tics heeft, die tijdens toetsen of zelfstandig

werken storend zijn voor medeleerlingen, kan werken in een aparte ruimte uitkomst bieden. Zo worden medeleerlingen niet door de tics gestoord en kan het kind met Tourette zich concentreren op de toets zonder zijn tics te hoeven onderdrukken. Let er wel op dat de leerling op voldoende andere momenten kan samenwerken met klasgenoten. Wanneer de tics zorgen voor vertraging, kan extra tijd nodig zijn.

3.2 OMGAAN MET DE ANDERE KENMERKEN

Aandachts- en werkhoudingsproblemen

Bij problemen met de aandacht en concentratie is het opdelen van een taak in deeltaakjes vaak een goede oplossing. Geef duidelijke, niet te lange instructies en controleer eventueel of de leerling het heeft begrepen. Stimuleer de leerling om de opdracht af te maken en beloon de leerling bij het afronden; dit kan de motivatie versterken. Leerlingen die snel afgeleid worden, maken toetsen vaak beter op een aparte, rustige plek. Wanneer iets belangrijks moet worden besproken in de klas, kan het goed zijn om dit vooraf al een keer met de leerling te bespreken. Om de aandacht tijdens de les vast te houden, kan gebruik worden gemaakt van visueel materiaal. Wanneer u merkt dat een deel van de les de leerling ontgaat, is het meegeven van geprinte of gekopieerde lesstof en opdrachten aan te raden.

**Vraag een leerling met Tourette
nooit of hij wil stoppen met ticcen.**

Verder heeft het de voorkeur om eerst de gestructureerde lessen aan te bieden en daarna pas de vrije lessen, zoals gym of tekenen. Kinderen met aandachtsproblemen leren dan vaak productiever. Daarnaast leren deze leerlingen meestal beter door zelf actief bezig te zijn met de leerstof, zoals bij het uitvoeren van experimenten.

Hyperactiviteit

Sta de leerling toe om met iets te bewegen tijdens het luisteren, zoals een stressballetje. Hij kan dan wat van zijn innerlijke onrust en beweeglijkheid kwijt. Probeer verder zoveel mogelijk gelegenheid te bieden om wat te bewegen, bijvoorbeeld door het laten uitdelen of ophalen van papieren, het halen van

materiaal uit een andere ruimte of het uitvegen van het bord. Pauzes en gymlessen vormen voor deze kinderen een belangrijke afwisseling, waarin ze hun energie en beweeglijkheid kwijt kunnen.

Dwang en drang

Net als bij tics helpt het niet om dwang- of dranghandelingen te verbieden, noch om er te veel aandacht aan te besteden of mee te gaan in de rituelen. Het veranderen van activiteit of het bieden van een time-out kan helpen om de handeling te stoppen. Verwijder 'triggers' die drangverschijnselen kunnen uitlokken, zoveel mogelijk uit de omgeving. Afhankelijk van de soort drang kunnen bijvoorbeeld ongeordende materialen weggehaald worden, kan een tafel met een los randje worden omgeruild, of kan de leerling wat verder van medeleerlingen gaan zitten zodat hij ze niet meer kan aanraken. Dit is een stuk eenvoudiger dan het tegengaan van het dranggedrag. Net als bij tics is het bij deze klachten fijn wanneer de leerling op verzoek even de klas uit mag en wanneer er veel structuur in de schooltijd is aangebracht. Overleg met de ouders en de leerling op welke manier angst of onrust kan worden vermindert en hoe gedachten en handelingen minder storend kunnen zijn voor het schoolwerk. Geef extra tijd bij toetsen wanneer dwang- of drangverschijnselen tot vertraging leiden of wanneer tijdsdruk de leerling angstig maakt.

Gedragsproblematiek

Bij gedragsproblemen is het belangrijk dat u zich realiseert dat onvermogen en frustratie de basis vormen. Een leerling met Tourette is er niet op uit om leerkrachten en medeleerlingen het leven zuur te maken. Kinderen die snel gefrustreerd en boos worden, kunnen baat hebben bij een plek om zich terug te trekken om rustig te worden, bijvoorbeeld een leeg lokaal of de wc-ruimte waar het kind even water kan drinken of ontspanningsoefeningen kan doen. Lukt het de leerling om voor de uitbarsting weg te lopen, dan is dit zeker het belonen waard. Stel bij gedragsproblemen wel duidelijke regels en grenzen. Vertel de leerling daarbij niet alleen wat hij niet mag, maar ook hoe het wél moet.

Probeer de leerling zoveel mogelijk zelfvertrouwen te geven. Het zelfvertrouwen van een kind met Tourette is kwetsbaar, het krijgt vaker te maken met kritiek en pestgedrag. Een extra complimentje kan deze leerling heel goed gebruiken om zichzelf hiertegen te wapenen. Ook kan het de leerling meer zelfvertrouwen geven wanneer u overlegt over situaties die moeilijk zijn voor hem, zoals hardop lezen of het houden van een spreekbeurt

Fijne motoriek

Doet een kind echt zijn best om netjes te werken en te schrijven, beloon het dan als eerste voor de inzet. In de perioden dat het handschrift ondanks deze inzet slecht leesbaar blijft, moet

een alternatief worden gezocht. Het gebruik van een computer, laptop of tablet kan dan uitkomst bieden, zodat de leerling kan typen in plaats van schrijven. Toetsen kunnen eventueel mondeling in plaats van schriftelijk, of digitaal worden afgenomen. Kan dit niet, dan zijn meerkeuzevragen te verkiezen boven open vragen en antwoorden die omcirkeld moeten worden te verkiezen boven het inkleuren van kleine rondjes. Voor werkstukken kunnen aparte cijfers gegeven worden voor inhoud en opmaak. Geef de leerling met een slecht handschrift zo min mogelijk schrijfwerk, bijvoorbeeld door het aanbieden van voorgedrukte werkbladen. Bij het maken van aantekeningen tijdens de les kunt u toestaan dat de leerling deze van de leerkracht of een klasgenoot kopieert. Vermijd overschrijven van het schoolbord of uit het boek. Verder kunnen speciaal gevormde, goed vast te houden pennen een hulpmiddel zijn.

3.3 ANDERE AANDACHTSGEBIEDEN

Spanning

Probeer onnodige stress zoveel mogelijk te vermijden. Geef de leerling niet meer werk dan wat hij redelijkerwijs af kan maken binnen de gestelde tijd. Voorkom plotselinge overgangen en onverwachte wijzigingen in het programma. Kondig bijzondere activiteiten ruim van tevoren aan en leg de leerling uit wat er precies van hem verwacht wordt. Toch is het belangrijk dat een kind niet onder zijn niveau werkt en geen normale activiteiten ontloopt om spanning en tics te vermijden. Hierdoor mist een

kind leerzame ervaringen die belangrijk zijn voor zijn verdere ontwikkeling. Het blijft dus balanceren tussen vermijden van onnodige stress en blootstellen aan ervaringen.

Werktempo

Help leerlingen met opstartproblemen bij een opdracht door wat extra aanmoediging. Maak inzichtelijk hoeveel tijd een leerling aan een opdracht mag werken, bijvoorbeeld door gebruik van een timer. Voer de tijdsdruk niet te hoog op. Veel leerlingen met Tourette kunnen niet goed omgaan met extra spanning en gaan juist slechter presteren. Geef leerlingen die een laag werktempo hebben door tics, dwangverschijnselen of concentratieproblemen extra tijd voor opdrachten of toetsen. Heb geduld en bied veel herhaling. Laat snel lerende kinderen in rustige tijden vooruit werken om de schade weer in te halen.

Huiswerk

Adviseer de leerling (en zijn ouders) om het huiswerk in korte stukjes te maken met veel pauzes, op een vaste rustige werkplek zonder veel spullen om zich heen. Geef de leerling eventueel lesmateriaal of kopieën van de lesstof mee. Luisterboeken kunnen voor leerlingen met ernstige oog-, hoofd- of nektics een uitkomst bieden. Maak zoveel mogelijk gebruik van e-learning, door het huiswerk, de lesstof en presentaties op de elektronische leeromgeving van de school

te plaatsen. Huiswerk is eventueel ook op school te maken. Dit heeft als voordeel dat een kind zich op school vaak beter kan concentreren, nog niet al te moe is en eventuele medicatie nog niet is uitgewerkt. Aan de andere kant mist hij hierdoor ook de vrije tijd of pauze, die hij vaak hard nodig heeft.

Plannen en organiseren

Leerlingen die moeite hebben om doelgericht te werken hebben wat meer hulp nodig bij het plannen en organiseren. Stimuleer en ondersteun het gebruik van een agenda. Met behulp van een planbord waarop de dagindeling staat, wordt een dag voorspelbaar. Zo wordt het kind voorbereid op de komende taak of activiteit en zal het zich minder overvallen voelen. Ook voor deze problemen is het goed om grote taken op te delen in kleinere deeltaakjes, zodat de leerling de taak kan overzien en het hem lukt om deze af te maken. Geef de leerling duidelijke opdrachten en niet te veel keuzes.

Sterke punten

Maak zoveel mogelijk gebruik van de sterke punten van een leerling met Tourette en kijk niet alleen naar problemen. Benadruk de talenten van de leerling en probeer hem hierin succeservaringen te laten opdoen, door hem een activiteit aan te bieden waarin hij goed is en plezier heeft. Hierdoor neemt het zelfvertrouwen toe en kunnen klachten afnemen.

Leerlingen met Tourette zijn vaak verrassend creatief in het vinden van goede oplossingen en hebben veel humor. Maak daar gebruik van!

Leerlingen met Tourette kunnen zich vaak met veel enthousiasme inzetten wanneer iets hun interesse heeft gewekt.

3.4 ALGEMENE AANPASSINGEN

Positieve benadering

Een leerling met Tourette heeft baat bij een positieve benadering. Door de tics en eventuele bijkomende problemen krijgt hij vaak negatieve reacties, wat gemakkelijk tot een negatief zelfbeeld kan leiden. Minder goede resultaten op school kunnen dit nog eens versterken.

Naast de zojuist genoemde aandacht voor de sterke kanten van de leerling is beloning van gewenst gedrag en inzet belangrijk. Dit kan heel simpel door het geven van wat aandacht en een compliment, maar ook met stickers (bij jonge kinderen)

of privileges. Ook kan worden gewerkt met een puntensysteem, waarbij een beloning in het vooruitzicht wordt gesteld. Regelmatige feedback over resultaten en gedrag in de klas helpt een leerling zich bewuster te maken van zijn gedrag en dit beter onder controle te krijgen.

Problemen die ontstaan door de kenmerken van Tourette kunt u het beste samen met de leerling oplossen om zijn eigenwaarde te vergroten. Misschien kan de leerling een minder aanstootgevende manier vinden om aan zijn tic of drang gehoor te geven. Leerlingen met Tourette zijn vaak verrassend creatief in het vinden van goede oplossingen en hebben veel humor. Maak daar gebruik van!

Het is aan te raden de leerling regelmatig apart te spreken. Zo kunt u erachter komen waar de leerling tegenaan is gelopen en hoe u hem zou kunnen helpen. Naast de persoonlijke aandacht voor de leerling krijgt u zelf meer inzicht in wat er in de leerling omgaat en welke invloed Tourette op hem heeft.

Regels en grenzen

Als bekend is dat een leerling Tourette heeft, dan leidt dit hopelijk tot een beter begrip voor zijn gedrag. Hierin schuilt echter ook een gevaar. Vaak is onduidelijk of gedrag samenhangt met Tourette of niet. Leerkrachten zijn soms bang om een beoordelingsfout te maken en het kind ten onrechte te straffen. Toch heeft een kind regels en grenzen nodig die hem houvast geven.

‘De eerste keer dat iemand in school iets goeds over mijn zoon zei, was in groep drie, vlak na zijn diagnose. Zijn leerkracht zei: ‘Het is een goeie jongen. Hij heeft een heleboel mee.’ Dat was de eerste keer dat ik het gevoel kreeg dat hij er wel zou komen.’ (ouder van een basisschoolleerling met Tourette)

Probeer altijd zorgvuldig te bepalen of het gaat om gedrag dat samenhangt met Tourette of bewust wangedrag. In geval van twijfel kunt u de ouders vragen hoe zij het gedrag van hun kind zouden beoordelen.

Structuur en voorspelbaarheid

Structuur en voorspelbaarheid zijn voor een leerling met Tourette erg belangrijk. Werk zoveel mogelijk met overzichten, zoals werkschema's of – bij jongere kinderen – een dagschema met pictogrammen waarop alle activiteiten staan vermeld. Dit maakt de dag voor het kind voorspelbaar. Bespreek toekomstige of onverwachte activiteiten van tevoren, zodat de leerling zich niet overvallen voelt of het overzicht kwijtraakt. Pauzes en lokaalwisselingen zijn vaak turbulent en zonder toezicht. Dit kan een probleem zijn, maar het hoeft niet. Wanneer de leerling hier veel moeite mee heeft, kunt u hem toestaan iets eerder weg te gaan om de drukte te ontlopen.

Vaak zult u als leerkracht een compromis moeten zoeken tussen een flexibele aanpak en de strakkere structuur die de leerling nodig heeft. De belasting met schoolwerk kunt u proberen af te stemmen op de ernst van de onrust. Bijvoorbeeld door een spreekbeurt niet te plannen vlak voor zijn verjaardag. Het bieden van regelmaat, structuur, duidelijkheid en voorspelbaarheid blijft belangrijk, ook als het goed gaat met de leerling. Denk dus niet te snel dat dit niet meer nodig is.

Plek in de klas

Een leerling met Tourette kan zelf meestal goed aangeven op welke plek in de klas hij zich het prettigst voelt. Overleg dus met hem en plaats de leerling niet te gemakkelijk achterin de klas, alleen omdat een klasgenoot ernaast last heeft van de tics. In het algemeen is een plek aan de zijkant van de klas, liefst bij de deur, een goede keuze. Wanneer u heeft afgesproken dat het kind af en toe de klas mag verlaten, kan hij dit onopvallend doen. Plekken achterin, naast andere hyperactieve kinderen of bij het raam hebben als nadeel dat het kind sneller afgeleid is van de les. Voorin de klas voelt een kind met tics zich vaak 'bekeken'. Zorg dat leerlingen met ernstige tics wat meer ruimte hebben.

3.5 BELANGRIJKE TIPS

Teamwork met ouders, hulpverleners en school

De Stichting Gilles de la Tourette stimuleert zoveel mogelijk een driehoeksoverleg tussen school, ouders en behandelend specialist. Door regelmatig te overleggen, kan er waardevolle informatie worden uitgewisseld over het verloop en de ernst van de klachten. Wat een leerling op school laat zien, kan namelijk erg verschillen van wat hij thuis laat zien. Mogelijk doet een leerling op school veel moeite om tics en andere klachten te onderdrukken en merkt u als leerkracht niet wat de ernst

hiervan is. Ouders kunnen u inlichten over de klachten die het kind thuis heeft en op welke manier deze invloed kunnen hebben op zijn functioneren op school. Als leerkracht kunt u leeren concentratieproblemen opmerken, maar ook onzekerheid en pesterijen in de groep. Is het kind onder behandeling, dan zijn uw observaties in de klas een belangrijke bron van informatie om het effect daarvan in te schatten. Ziet u duidelijke gedragsveranderingen bij de leerling, laat dit dan aan de ouders weten. Let bij een behandeling met medicatie op bijwerkingen als sufheid, slaperigheid, gebrek aan interesse, snel geïrriteerd zijn of depressieve gevoelens. Ga regelmatig na of er veranderingen zijn aangebracht in de behandeling, bijvoorbeeld na de zomervakantie. Deze wordt soms als afbouwperiode voor medicatie gekozen. Door een open communicatie worden bovendien misverstanden en conflicten voorkomen. Voor een kind is het fijn als ouders, school en eventuele hulpverleners een team vormen.

Intelligentie

Wees voorzichtig met het interpreteren van IQ-scores en toetsresultaten van kinderen met Tourette. Deze scores zijn niet alleen afhankelijk van intelligentie maar ook van andere factoren, zoals concentratie, werktempo en fijne motoriek: vaardigheden, die door tics en bijkomende kenmerken bemoeilijkt kunnen worden. Resultaten op cito-toetsen of proefwerken kunnen

Schoolwijzer

De volgende aspecten kunnen voor een leerling met Tourette van belang zijn bij de schoolkeuze:

- De school is niet te groot en heeft liefst één locatie
- De school heeft een goede zorgstructuur
- Er zijn duidelijke regels, structuur en toezicht
- De school treedt op tegen pestgedrag aan de hand van een pestprotocol
- De school biedt goede begeleiding bij de overgang van het basisonderwijs naar de brugklas
- De school biedt extra begeleiding voor leerlingen met gedrags- en/of leerproblemen; men heeft kennis van Tourette of is bereid zich hierin te verdiepen
- De schoolleiding staat open voor overleg met de ouders over individuele aanpassingen voor deze leerling

---

lager uitvallen dan op grond van de intelligentie van het kind mag worden verwacht. Bekijk een score dus altijd in combinatie met andere prestaties en overige kenmerken van de leerling, zoals werkhouding en inzet. Let er ook op dat begaafde leerlingen met Tourette niet onder hun niveau gaan werken, hierdoor zal hun motivatie afnemen.

Naar het voortgezet onderwijs

De overstap naar de middelbare school is voor veel kinderen spannend, maar kan bij een leerling met Tourette extra spanningen opleveren en meer tics tot gevolg hebben. Begin tijdig met de voorbereiding op de overgang naar het voortgezet onderwijs. Ga stap voor stap na wat een leerling tegen gaat komen en welke ondersteuning daarbij nodig kan zijn. Dit kan veel duidelijkheid bieden en onrust wegnemen. Sommige leerlingen met Tourette hebben juist baat bij de structuur die een weekrooster op het voortgezet onderwijs biedt. Ook het wisselen van lokaal na iedere les kunnen kinderen met Tourette als prettig ervaren, omdat dit hen de gelegenheid geeft om wat energie kwijt te raken.

Wanneer het vermoeden bestaat dat een kind veel moeite krijgt met de overgang naar het voortgezet onderwijs, of wanneer de tics ernstig zijn, is het raadzaam dat de leerkracht van de basisschool, samen met de ouders, contact opneemt met de nieuwe school. De mentor of zorgcoördinator kan dan geïnformeerd worden over deze relatief onbekende aandoening. Deze brochure kan daarbij een hulpmiddel zijn. Het is van belang dat de nieuwe school in elk geval weet dat de tics onvrijwillig en onregelmatig zijn en problemen kunnen geven. De oude school kan aangeven welke oplossingen en preventieve maatregelen hun werking hebben bewezen. Ook in de nieuwe klas kan een kind, wanneer hij daar behoefte aan heeft

of tegen onbegrip aanloopt, uitleg geven over zijn aandoening, bijvoorbeeld door middel van een spreekbeurt.

3.6 RELATIE MET KLASGENOTEN

Door de tics, bijkomende problemen en onzekerheid kunnen leerlingen met Tourette problemen hebben in sociale situaties. In een gesprek met de leerling kunt u hem helpen inzicht te krijgen in zijn eigen gevoelens en die van anderen. Bij conflicten is het altijd goed dit na te bespreken en de leerling te laten nadenken over zijn eigen aandeel hierin.

Wanneer klasgenoten weten wat er met deze leerling aan de hand is, storen ze zich meestal minder aan zijn gedrag, waardoor eventueel pestgedrag kan verminderen. Daarom is het belangrijk dat u als leerkracht met het kind en de ouders overlegt op welke manier de klasgenoten iets wordt verteld over de tics. Stem dit goed met elkaar af. Sommige ouders zijn huiverig voor het 'etiket' dat hun kind krijgt. Een kind vindt het zelf niet altijd nodig of prettig. Een kind met Tourette heeft vaak andere kenmerken, die door klasgenoten juist erg worden gewaardeerd, zoals spontaniteit en humor. Klasgenoten nemen de tics dan voor lief. Als een kind gepest wordt, kan een bespreking in de klas nuttig zijn. Het is hierbij vooral belangrijk aan klasgenoten te vertellen dat de leerling met Tourette de tics niet met opzet uitvoert en dat de tics erg veranderlijk kunnen zijn. Bij jongere kinderen kunt u deze voorlichting geven. Vanaf een jaar

of tien wil een leerling dit misschien liever zelf doen. Op onze website www.tourette.nl is spreekbeurtmateriaal te vinden dat hiervoor gebruikt kan worden.

Maak pestgedrag altijd bespreekbaar. Pestgedrag is een groepsprobleem, dat ook in de groep moet worden besproken. Hierbij hoeft het niet zozeer om de leerling met Tourette te gaan, maar om 'anders' zijn in het algemeen. Hiervoor zijn speciale lesprogramma's verkrijgbaar. Voldoende toezicht tijdens ongestructureerde momenten, duidelijke omgangsnormen en een pestprotocol zijn daarnaast onmisbaar.

Meer weten?

Wij hopen dat u door het lezen van deze brochure inzicht heeft gekregen in het syndroom van Gilles de la Tourette en wij u handvatten hebben gegeven voor een goede begeleiding van uw leerling. Als u nog vragen hebt over deze brochure of over Tourette in het algemeen, dan kunt u contact opnemen met de Stichting Gilles de la Tourette via onze infolijn 0900-7766554 (€ 0,15 p/min) of per e-mail via vraag@tourette.nl. We stellen uw aanvullingen in de vorm van tips, alternatieve benaderingen of oplossingen voor specifieke problemen zeer op prijs. Tot slot verwijzen wij u naar onze website www.tourette.nl voor meer informatie.

Andere uitgaven van Stichting Gilles de la Tourette:

- Het syndroom van Gilles de la Tourette (brochure)
- Volwassenen met het Tourette Syndroom (brochure)
- Behandeling van het syndroom van Gilles de la Tourette (brochure)
- Ik wil niet maar ik moet, over het leven met het Tourettesyndroom (dvd)
- Tourette en positief in het leven staan (dvd)
- Informatiefolder Stichting Gilles de la Tourette
- Verkorte screeninglijst

U vindt deze uitgaven in de webshop van onze website. Ook zijn op onze website boekentips te vinden.

Over Stichting Gilles de la Tourette

Stichting Gilles de la Tourette verstrekt deskundige informatie en voorlichting over het syndroom van Gilles de la Tourette. Tevens stimuleert de stichting wetenschappelijk onderzoek en stelt ze zichzelf de taak om contacten te leggen tussen patiënten, hulpverleners, familie en vrienden van patiënten en andere belanghebbenden.

Wilt u de stichting steunen, dan kunt u zich via de website aanmelden als donateur. Voor een klein bedrag per jaar ondersteunt u onze werkzaamheden op het gebied van lotgenoten-contact, voorlichting, belangenbehartiging en ondersteuning van wetenschappelijk onderzoek.

Wij bieden onze donateurs:

- bijeenkomsten voor lotgenoten, zowel landelijk als regionaal
- vier keer per jaar toezending van onze Tourette Nieuwsbrief
- toegang tot het beschermde gedeelte van de website met extra onderwerpen, achtergrondinformatie en de kinderpagina
- korting op de kosten van entree van onze contactbijeenkomsten, onze informatiebrochures en dvd's

U kunt ons volgen op Twitter (via @StichtingGTS) en Facebook, of gebruik maken van het forum op onze website.

Checklist aanpassingen in de klas

WAT TE DOEN BIJ...

Tics

- probeer tics zoveel mogelijk te negeren
- geef toestemming voor een 'time-out'
- bied bij storende tics een aparte ruimte voor toetsen of zelfstandig werken
- bied zo nodig extra tijd bij toetsen

Aandachts- en werkhoudingsproblemen

- deel een grote taak op in deeltaakjes
- geef duidelijke instructies
- stimuleer en beloon het afmaken van een taak
- bied eventueel een aparte, rustige werkruimte
- gebruik zo veel mogelijk visueel materiaal
- geef toestemming om aantekeningen te kopiëren of geef prints van de lesstof
- plan gestructureerde lessen voor de minder gestructureerde lessen in
- laat de leerling zoveel mogelijk actief met de lesstof aan de slag gaan

Hyperactiviteit

- sta de leerling toe met iets te bewegen tijdens het luisteren
- bied zoveel mogelijk gelegenheid om te bewegen (ophalen, uitdelen, uitvegen)

Dwang en drang

- negeer zoveel mogelijk dwang- en drangverschijnselen
- bied een time-out of verandering van activiteit
- verwijder 'triggers' uit de omgeving
- bied structuur
- geef extra tijd voor opdrachten en toetsen

Gedragsproblematiek

- bied een plek om terug te trekken
- stel regels en grenzen
- gebruik zoveel mogelijk beloning en zo min mogelijk straf
- bouw aan het zelfvertrouwen door complimenten

Problemen met de fijne motoriek

- beloon voor de inzet
- bied een alternatief als de computer, laptop of tablet
- geef zo mogelijk mondelinge en digitale toetsen, en meerkeuzevragen
- geef de leerling zo min mogelijk schrijfwerk door het bieden van prints en kopieën
- vermijd overschrijven van het bord
- gebruik speciaal gevormde pennen bij onduidelijk of slordig handschrift

Spanningsklachten

- vermijd onnodige stress
- bied een reële hoeveelheid werk
- voorkom plotselinge overgangen en kondig activiteiten ruim van tevoren aan

Laag werktempo

- bied aanmoediging bij opstartproblemen
- maak de tijd voor een opdracht inzichtelijk
- leg niet te veel tijdsdruk op
- geef extra tijd bij opdrachten en toetsen

Huiswerkproblemen

- adviseer het huiswerk in korte stukjes te maken, met veel pauzes
- adviseer het huiswerk te maken op een rustige plek, op gezette tijden
- geef de lesstof in andere vormen mee, zoals prints en werkbladen
- maak zoveel mogelijk gebruik van de elektronische leeromgeving
- bied mogelijkheid om het huiswerk op school te maken

Plannen en organiseren

- stimuleer en ondersteun het gebruik van een agenda
- maak de dagindeling inzichtelijk, bijvoorbeeld met een planbord
- deel grote taken op in deeltaakjes

Sterke punten

- kijk niet alleen naar tics en problemen
- benadruk de sterke kanten van de leerling
- benut zijn enthousiasme

ALGEMENE AANPASSINGEN

Positieve benadering

- beloon gewenst gedrag en inzet
- los problemen samen met de leerling op om zijn eigenwaarde te vergroten

Regels en grenzen

- probeer er achter te komen waar gedrag vandaan komt; houd waar mogelijk de gestelde regels en grenzen aan

Structuur en voorspelbaarheid

- ondersteun het plannen
- werk met aankondigingen en overzichten: werkschema's, dagschema's enz.
- geef duidelijke opdrachten
- bied niet te veel keuzemogelijkheden

Plek in de klas

- overleg met de leerling over een prettige plek in de klas

BELANGRIJKE TIPS

Contact met ouders en hulpverleners

- vorm een team met ouders en eventuele hulpverleners
- let op duidelijke gedragsveranderingen en geef dit door
- blijf op de hoogte van het verloop van de aandoening en de effecten van een eventuele behandeling
- wissel zoveel mogelijk waardevolle informatie uit
- probeer de communicatie open te houden

Intelligentie

- wees voorzichtig met het interpreteren van IQ- en toetsscores
- bekijk de scores in combinatie met overige prestaties en kenmerken
- zorg ervoor dat meerbegaafde leerlingen met Tourette niet onder hun niveau werken

Overgang naar het voortgezet onderwijs

- begin tijdig met voorbereiden
- ga na welke ondersteuning de leerling nodig zal hebben
- leg zo nodig contact met de nieuwe school

Problemen met klasgenoten

- geef in overleg voorlichting aan de klas of laat de leerling zelf een spreekbeurt houden
- bespreek pestgedrag in de groep en pak het aan

Termen en afkortingen

ADHD Attention Deficit Hyperactivity Disorder; een aandachtsstoornis met hyperactiviteit/impulsiviteit

ASS Autisme Spectrum Stoornissen; aan autisme verwante stoornissen waaronder klassiek autisme, het syndroom van Asperger en PDD-NOS. Hierbij heeft men moeite met het sociale begrip en de sociale intuïtie en houdt men zich vaak vast aan bekende regels en patronen

complexe of samengestelde tics tics waarbij meerdere spiergroepen betrokken zijn, zoals een rondje draaien of ingewikkelde ademhalingspatronen

drang iets doen vanuit een innerlijke neiging, bijvoorbeeld aanraken of tellen

dwang iets doen om onlust- of angstgevoelens te voorkomen of te verminderen, bijvoorbeeld schoonmaken of opruimen

enkelvoudige tics tics waarbij slechts enkele spiergroepen betrokken zijn, zoals oogknipperen, trekken met de schouder of snuiven

OCD Obsessive Compulsive Disorder; aandoening die zich uit in dwanghandelingen en dwanggedachten, vaak als reactie op angsten en onlustgevoelens

ODD-CD agressieve gedragsstoornissen; kinderen en jongeren met een oppositioneel opstandige gedragsstoornis (ODD) zijn moeilijk in de opvoeding, ongehoorzaam en in verzet, maar gedragen zich niet gewelddadig. Bij een antisociale gedragsstoornis (CD) heeft iemand een gebrek aan respect voor de rechten en gevoelens van anderen

motorische tics tics waarbij er een beweging wordt gemaakt, zoals oogknipperen, trekken van grimassen of huppelpasjes

vocale tics tics waarbij er een geluid wordt gemaakt, zoals kuchen, knorren of het herhalen van woorden

Colofon

Deze brochure is een uitgave van
Stichting Gilles de la Tourette

Informatietelefoon: 0900-7766554 (15 ct per minuut)

E-mail: info@tourette.nl

Website: www.tourette.nl

De Stichting Gilles de la Tourette is geregistreerd bij de Kamer van Koophandel Rotterdam onder nummer 41127771.

Tekst: Annet Heijerman

Grafische Vormgeving: Mitsgaders, Den Haag

Fotografie: istockphoto

© 2012 Stichting Gilles de la Tourette

Voor lesdoeleinden mag u alles uit dit boekje zonder toestemming overnemen, echter uitsluitend met bronvermelding.

Deze brochure is met zorg samengesteld en door de Adviesraad van de stichting onderschreven. Niettemin kunnen hieraan geen rechten worden ontleend. Belangrijke beslissingen over de begeleiding van individuele leerlingen zouden altijd in overleg met de ouders/verzorgers en eventuele specialist moeten worden gemaakt. De begeleiding kan dan worden afgestemd op de specifieke behoeften van het kind. Deze kan afwijken van de in deze brochure beschreven informatie.

